

SZEMLE

Koloh Gábor: *„Szántani lehet, de vetni nem muszáj”: Az ormánsági egykezés történetei (1790–1941)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021

Az egykezés kifejezést meghallva minden történelemmel és demográfiával foglalkozó és a téma iránt érdeklődő az Ormánságra asszociál, hiszen Andorka Rudolf nemzetközi ismertséget vívott ki magának e témát vizsgálva. Az egyke testvér nélküli gyermeket jelent, ami feltűnően jellemzővé vált a Baranya vármegyében található Ormánságban, különösen a 19. század második felében, illetve a 20. század első harmadában. Andorka Rudolfnak köszönhető mindenekelőtt a családrekonstrukciós módszer megismertetése, aki ormánsági demográfiai kutatásainak eredményeit Vajszló és Besence települések anyakönyveinek feldolgozása alapján fogalmazta meg és jutott el a születéskorlátozás történetének megírásáig. Kutatásai során szükségszerűen olyan demográfiai kérdésekkel is foglalkozott, mint például a házas nők termékenysége vagy a házas nők átlagos szülési intervallumai.

Miért is volt szükség az Andorka Rudolf által korábban már kutatott téma újbóli elemzésére? A válaszáért 2001-ig kell visszamennünk az időben, amikor Benda Gyula egy konferencián megfogalmazta kritikai észrevételeit Andorka Rudolf eredményeivel kapcsolatban: azt állította, hogy egyrészt a hivatkozásai ellenőrizhetetlenek, másrészt pedig nehezen hozzáférhetőek (Benda, 2006, 73. o.). Végkövetkeztetése az volt, hogy „szinte előlről kellene kezdeni a családrekonstrukciós vizsgálatok tervezését, stratégiáit [...] szükség lenne a monografiikus kutatások tervszerű megsorozására” (Benda, 2006, 75–76. o.).

Koloh Gábor volt az, aki reagált a Benda Gyula által megfogalmazott felvetésekre. Andorka Rudolf a már említett két település anyakönyvei alapján 1114 házasságkötést, 4525 születést és 2622 halálozást rendszerezett, és 481 családlapot használt az 1747 és 1895 közötti időszakra vonatkozóan. Koloh Gábor időben és térben is tágabb határok között építette fel saját adatbázisát, mert Vajszló és Besence mellett további öt településsel (Hirics, Kisszentmárton, Lúzsok, Páprád és Vejti) is foglalkozott, amelyekben közös volt, hogy 1907 és 1941 között mindannyian a vajszlói anyakönyvi kerülethez tartoztak. A darabszámot tekintve Koloh számottevően felülmúlta Andorka adatbázisának elemszámát, mert „18316 születési, 14149 halálozási, 6125 házassági és 3987 választói névjegyzék alapján 38951 személy és 9953 család került a vizsgálat előterébe” (54. o.). Noha Koloh a vizsgálat kezdő és záró időpontját 1785-ben, illetve 1941-ben jelölte ki (1746-ból származott a legkorábbi születésre vonatkozó információ, míg 1980-ban jegyezték be a legkésőbbi, általa még feldolgozott halálozásra vonatkozó anyakönyvi adatot), a kutatás hangsúlya a 19. század második felére, illetve a 20. század első harmadára esett. Az itt írt észrevételek, kérdések a méltatás mellett inkább a téma további kutatási irányainak kijelöléséhez adhatnak támpontot.

A kötet négy nagy fejezetből áll, melyeket egy bevezetés egészít ki. A bevezetésben kapott helyet a vizsgált terület lehatárolása. Az alcímbe szereplő Ormánság valójában több mint 40 településből áll, Koloh Gábor vizsgálatába azonban – ahogy már említettük – „csak” hét falu került bele (Besence, Hirics, Kisszentmárton, Lúzsok, Páprád, Vajszló és Vejti). Talán ezen információ mellett érdemes lett volna legalább egy bekezdést szánni annak, hogy az Ormánság határait, kiterjedését hogyan határolja le a néprajztudomány és a földrajztudomány. Kissé későn került megemlítésre (80. o.), hogy az Ormánság két részre osztható: a Laki hídtól keletre (Bököz) és nyugatra (Ormánköz) fekvő területre.

A vizsgált tér című alfejezetben Koloh annyit jegyzett meg a vajszlói kerületre utalva, hogy „1895 előtt ilyen nevű közigazgatási egység nem létezett” (16. o.), de maga a kifejezés többször előfordul a kötetben, ami azt is sugallhatja a közigazgatás-történetben járatlanok számára, hogy egy járásról van szó. A hivatalos közigazgatási határok azonban kettévágták az Ormánságot, hiszen Sellye és környezete 1910-ben már a Szentlőrinci járáshoz tartozott. Talán érdemes lenne a későbbiekben utánajárni, hogy volt-e valamilyen területi előzmény ennek az anyakönyvi kerületnek, akár a római katolikus, akár a református egyház esetében.

A bevezetésben ennek ellenére minden olyan szakirodalmi előzmény és módszertani kérdés megemlítésre került, melyek egy tudományos kutatás megvalósításához szükségesek. A szerző bizonyította, hogy a forrásokat ismeri, a vonatkozó szakirodalmat pedig kiaknázza.

A monográfia első fejezete a vajszlói kerület történeti demográfiai vizsgálatát tartalmazza, kerekítve 70 oldal terjedelemben. E fejezetben kapott helyet Andorka Rudolf eredményeinek rövid összefoglalása is. Koloh Gábor a források ismertetése után az adatbázis kialakításának módját is vázolta: a hét településen a római katolikus és a református anyakönyvek feldolgozása után 1263 családlapot tudott érdemben elkészíteni. Koloh Gábor hangsúlyozta, hogy ezzel a módszerrel házasságtermékenységet tudott vizsgálni. Megjegyzendő, hogy e többnyire néhány száz lelkes falvakban a „közösség szabályozó erejének” köszönhetően valószínűleg alacsony volt a házasságon kívül született gyermekek száma. A települések összlétszámára vonatkozó első összefoglaló eredményeket ez a fejezet mutatta be. A vajszlói kerületben a népességszám 1785-höz viszonyítva 1941-re csupán 176%-ra növekedett, miközben a Dél-Dunántúl népessége 208%-ra, a trianoni Magyarország területén pedig ugyanez az arányszám 350% volt. A vajszlói kerület demográfiai mutatói még riasztóbbak, ha az 1870 és az 1941 közötti időszakot tekintjük, mert csupán 5%-os növekedés történt, miközben országosan 188%-ról 350%-ra ugrott a népességszám. Ha az egyes településeket nézzük, akkor a vajszlói kerületben 1870 és 1941 között csak Vajszló népességszáma növekedett (1187 főről 1732 főre), míg a másik hat település lakosság száma csökkent, köztük a legnagyobb, közel egyharmados arányban Lúzsoké (393 főről 242 főre). A következő oldalakon Koloh részletesen tárgyalja a demográfiai mutatókat, például még továbbélési és kihálási rendet is számolt, illetve ábrázolt diagramján. Mivel a megelőző oldalakon évtizedek szerint csoportosított adatait, érdemes lett volna legalább egy mondatban megindokolni, hogy a 71. és a 75. oldalon (később a 100. oldal körül több esetben is) miért az 1790–1854, 1855–1891, 1892–1913 majd végül az 1919–1941 közötti évek adatait vonta össze (kettévágva így egyes évtizedeket). Ugyanígy észrevétel tehető a 93. oldalhoz, ahol a természetes és tényleges szaporodás számai az 1785–1827 és az 1828–1856 közötti évek alapján kerültek külön csoportba.

Az első fejezet záró oldalain Koloh több táblázatban is foglalkozott a termékenységi arányszámokkal. A magyarázó szövegben pedig – Andorka Rudolfot követve – nemzetközi példaként megemlítette a hutterita közösséget mint „etalont” (körükben nem létezett születésszabályozás). Vajon feltételezhető-e, hogy egy közösség minden női tagja a saját szülése után egészségügyileg is szinte azonnal „alkalmas” gyermekvállalásra, majd e folyamatot közel két évtizeden keresztül fenntartja? Valószínűleg nem. Koloh Gábor is utalt számos befolyásoló tényezőre, amit a recenzens nem ismétel meg; elegendő annyi, hogy többek között a házastársak egymás közti kapcsolata, az esetlegesen segíteni tudó nagymama, nagynéni megléte vagy kiesése mind befolyásolhatja a

születésszámot. Ha a hutteriták a példa a lehetséges termékenységi maximumra, akkor a 2. fejezetben található 28. ábra alapján a vajszlói kerület, mint „lehetséges egykézők” területe, 1790 és 1814 között lényegesen nem maradt el a hutteriták magas termékenységének számított alsó határától. Főleg úgy, hogy Koloh Gábor adatbázisába a termékeny éveiket tekintve végig a hét vizsgált faluban élt családok kerültek bele. Egy izgalmas lehetőséget viszont a szerző kihagyott azzal, hogy néhány család konkrét történetén (adatain) keresztül bemutathatta volna, hogy mi történik akkor, ha az ifjú feleség fiatalon szült, majd az egykének szánt gyermek halála után ismét vállalt egy gyermeket. A 24. táblázat adatai szerint ugyanis a 19. század első felében is előfordult olyan eset (de szórványosan még a 20. században is), amikor több mint 121 hónap telt el a két szülés között. Ezekben az esetekben vajon az első gyermek elhunyt? Esetleg az elsőszülött valamilyen okból kikerült a háztartásból? Néhány konkrét eset említése azért is lett volna indokolt, mert 1913-ig az átlagos gyermekszám 2,0 felett maradt (26. táblázat).

A recenzens számára információtartalmát tekintve nagyon értékesnek tűnik a 85. oldalon található 13. ábra, mely az első házasságukat kötők korábbi lakhelye közötti távolságot mutatja. A dualizmus korának utolsó éveiben ez ugyanis számos esetben megközelítette az 50 km-t is, vagyis jó eséllyel az Ormánságon kívül találtak házasársat a fiatalok. Ha ez átlagérték, akkor adódik a kérdés, hogy vajon egy vagy néhány szélsőségesen kiugró adat állhat ennek hátterében, vagy általában is jellemzővé vált a néprajzi tájon kívülről való házasodás?

A második fejezet a vajszlói kerület két világháború közötti társadalmi hátteréről szól. Koloh Gábor itt számos korabeli véleményt idézett az egykézessel kapcsolatban. A helyi társadalom rétegződését részletesen tárgyalta a szerző. Itt csak annyit emelünk ki eredményei közül, hogy míg a 19. század első feléig a társadalom közel 90%-át, egyes esetekben még nagyobb részét a földművelésből élők tették ki (telekkel rendelkező jobbágyok és zsellérek), addig a 20. század első felére ez az arány 70–80% körüli értékre esett vissza. A fejezetben számos konkrét család többgenerációs története segítségével mutatta be, hogyan is öröklődött a jobbágytelek. A források alapján úgy tűnik, hogy a telkek méretét tekintve a negyedtelek számított egyfajta minimumnak, melynek további aprózódása már nem volt kívánatos. A vagyonos családok (fertályosok, fél- vagy háromnegyedtelkesek) esetében viszont négynél több volt a megszületett gyermekek száma (33. táblázat). A felekezeti és foglalkozási csoportok szerinti vizsgálatot a keresztszülők rendszerének áttekintése folytatta.

A harmadik fejezet történeti antropológiai vizsgálatokra fókuszál, és a szerző bevezetéképpen a korabeli véleményformáló szerzők munkáit idézte. A fejezet

központi része e falvak református lelkészei által 1886-ban készített vizitációs jelentés elemzése. Évtizedekkel később, 1930-ban már előnyomott kérdőív alapján kellett tájékoztatni az egyházi elöljárót. A források ismertetéséből úgy tűnik az olvasó számára, hogy a helyi református lelkészek „nem rendelkeztek elegendő információval” a községükben előforduló magzatelhajtásról. A 216. oldalon olvasható besencei lelkésztől származó idézet jellemzőnek tűnik a közösség működése szempontjából. A lelkész ugyanis a vizitációs jelentéshez szükséges kérdőív miatt érdeklődött a híveknél a magzatelhajtás technikájáról, mire azt a választ kapta: „hát Tisztelendő úr 5 gyerek után akarja megtanulni?” (216. o.). A fejezetben helyet kapott egy felekezeti szempontú vizsgálat is, de végeredményben az derült ki, hogy nem volt lényegi különbség reformátusok és római katolikusok között az egykezés tekintetében. „Az őslakosság pusztult, a betelepülők mégis alkalmazkodtak a szokásaikhoz.” (226. o.). A felekezeti vizsgálatok esetében a kutatás jövőbeli iránya lehet, hogy vajon a református egyház presbiterei milyen példát mutattak a közösség számára. Hány gyermeke született egy, a közösségért nyíltan tenni akaró embernek (aki számára biztosan fontos volt az egyház, a vallás előírása)?

A fejezet ugyancsak értékes részét képezi a házassági szerződések (helyi szóval: móríngolás) ismertetése. E dokumentumokban rögzítették a házassalandók fennálló vagyoni helyzetét, illetve gondoltak arra a nem túl gyakran előforduló esetre is, hogy miként alakuljon az öröklés, ha nem születik gyermek (leendő örökös!) a házasságból.

A harmadik fejezetben önálló alfejezet szól a vők szerepéről. Korábban (például a 84., 145. és a 179. oldalon) már többször is utalt rájuk a szerző: azok az újdonsült férjek kerültek a kutatás látókörébe, akik a szokások ellenére nem a saját szülei házába vitték feleségüket, hanem vőül mentek a menyasszony szüleihez. Ez abban az esetben fordulhatott elő leggyakrabban, amikor a lányos ház még vagyonnal is rendelkezett, de nem volt fiú a családban, aki továbbvigye a gazdálkodást. Koloh Gábor történészként mutatta be, hogyan is működött a házassági szerződések megírása és alkalmazása. A kötet korábbi lapjain, amikor megemlítette ezeket a vőket, mindig negatív élethelyzetre utalt, például „tűrik”, míg máshol megemlítette, hogy a nő családja csak egyetlen gyermeket „engedélyezett”. A jelenben a szociológia tudna ezzel a kérdéssel foglalkozni, míg a 20. századot (esetleg a dualizmus korát) tekintve a néprajzi kutatásokra lehetne támaszkodni. Az ilyen „függő” helyzetben lévő (számos esetben például vagyontalan) vők esetében épp a legfontosabbat nem tudjuk rekonstruálni: azt, hogy a hétköznapi kommunikáció, metakommunikáció során és az attitűdök szempontjából hogyan viszonyultak a családba érkező

vőhöz. Sajnos már nem tudjuk meg, hogy vajon a vágyott egyke megszületése után mennyi becsülete maradt a vőnek. A fennmaradt dokumentumok nem erősítik meg, hogy a család minden tagja között megfelelő volt-e a kapcsolat. Koloh Gábor ugyan nem használta fel Balázs Kovács Sándor (2003) sárközi vőekkel foglalkozó tanulmányát, de az ott leírtak alapján talán sejthető, hogyan bántak a vőekkel. Koloh a 245. lábjegyzetben utalt arra, hogy a „falu vén asszonyai az asszonyi hiúság érdekében erkölcstelennek bélyegzik azt, akinek több gyermeke van” (114. o.). Ez alapján gondolja a recenzens, hogy az anyós valószínűleg „beleszólt” a fiatalok életébe, ha a vővel egy fedél alatt élt, és jó eséllyel a vagyon és a lánya felé „húzott”. Noha bizonyítani mindezt nem tudjuk, de nem is zárhatjuk ki, hiszen Koloh Gábor a vőekkel kapcsolatos utalások, mondhatni negatív szavak használatával (lehet nem is szándékosan!) erre vezeti az olvasó gondolatait. Az idő viszont hosszú távon a vőnek dolgozott, ugyanis megvolt rá az esélye, hogy az idősebb generációkat túlélve később a gazdaság tényleges irányítója lehetett (Tóth, 1996).

A monográfia ugyancsak értékes részének tekinthető a már említett egyházi, vizitációs jelentések feldolgozása. Az egykézőkre vonatkozó korabeli vizitációs kérdések válaszai vajon mennyire tekinthetők hitelesnek, még inkább őszintének? Valószínűleg nem fedik fel a teljes igazságot, de talán ez érthető is, hiszen ki szeretett volna nyíltan, részletesen magzatelhajtási technikákról nyilatkozni egy harmadik, külső személynek, például a helyi lelkésznek (aki ráadásul jó eséllyel nem annak támogatásáról biztatta volna a híveit)?

A monográfia végül a völgyeségi német települések demográfiai viselkedésével vetette össze az ormánsági eredményeket. Esetükben ugyancsak alacsony volt a házasságtermékenység, így a Dél-Dunántúlon regionális sajátosságnak tekinthető a demográfiai viselkedés.

A kötetről kijelenthető, hogy bátran ajánlható a téma iránt érdeklődők számára, mert alapos munkát ismerhetünk meg általa, ami évek múlva is hivatkozási alapnak tekinthető majd. A születendő gyermekek száma, az azokat meghatározó okok megértése akár a jelen demográfiai kihívásaival is párhuzamba állíthatók.

Bagdi Róbert

IRODALOM

- Balázs Kovács S. (2003). Vők a sárközi nagycsaládban. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve*, 25, 267–280.
- Benda Gy. (2006). A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Bácskai V., Gyurgyák J., Kövér Gy., (szerk.), *Társadalomtörténeti tanulmányok (67–76.)*. Budapest: Osiris.
- Tóth Z. (1996). Rende, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In Szilágyi Z. és Szűcs J. (szerk.), *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozások Csongrádon I. (9–22.)*, Csongrád: Csongrád Város Önkormányzata.